

HEURÉKA!

Nobel-beszéd, 2002 december 7

irta

KERTÉSZ IMRE

Magyarország

Mindenekelőtt egy vallomással tartozom, egy, talán különös, de őszinte vallomással. Amióta repülőgépre szálltam, hogy itt, Stockholmban átvegyem az évi irodalmi Nobel díjat, szakadatlanul egy szenttelen megfigyelő szűrős tekintetét érzem a hátamon; s ebben az ünnepi pillanatban, amely hirtelen a közfigyelem fókuszába állít, inkább e hűvös megfigyelővel, semmint az egyszerűen világszerte olvasott íróval érzem magam azonosnak. S csak remélni tudom, hogy a beszéd, amelyet e kitüntető alkalommal elmondhatok, a segítségemre lesz, hogy e kettősséget, ezt a bennem élő két személyt végül majd egyesítsem.

Egyelőre magam sem értem eléggé világosan, hogy miféle apóriát érzek e magas kitüntetés és a művem, illetve az életem közt. Talán túl sokáig éltem diktatúrákban, ellenséges és reménytelenül idegen szellemi környezetben ahhoz, hogy szert tehettem volna némi irodalmi öntudatra: ezen egyszerűen nem volt érdemes töprengenem. Emellett mindenfelől az értésemre adták, hogy az, amin gondolkodom, az úgynevezett „téma”, amely foglalkoztat, időszerűtlen és nem attraktív. Így hát ezért is, és mert a saját meggyőződéssel is egybevágott, az írást mindig is a legszigorúbb magánügyemnek tekintettem.

Magánügy: ez természetesen még nem zárja ki a komolyságot, ha az ilyen komolyság egy kissé nevetségesnek tűnt is abban a világban, ahol egyedül a hazugságot vették komolyan. A filozófiai axióma úgy hangzott itt, hogy a világ a tőlünk függetlenül létező objektív valóság. Én viszont 1955 egy szép tavaszi napján váratlanul arra a gondolatra jutottam, hogy egyetlen valóság létezik csupán, ez a valóság pedig én magam vagyok, az én életem, ez a törekeny és bizonytalan időre szóló ajándék, amelyet idegen, ismeretlen erők kisajátítottak, államosítottak, meghatározták és megpecsételték, s amelyet az úgynevezett történelemtől, ettől a szörnyűséges Molochtól vissza kell vennem, mert egyedül az enyém, s ekként kell gazdálkodnom vele.

Ez mindenesetre gyökeresen szembeállított mindazzal, ami körülöttem, ha nem is az objektív, de a kétségbevonhatatlan valóság volt. A kommunista Magyarországról beszélek, az „épülő és szépülő” szocializmusról. Ha a világ a tőlünk függetlenül létező objektív valóság, akkor az emberi személyiség sem más – akár önmaga számára sem – mint objektum, élettörténete pedig a történelmi véletlenek összefüggéstelen sorozata, amelyen elcsodálkozhat ugyan, de neki magának semmi köze hozzá. Összefüggő egészévé összeraknia nem ér-

demes, mert akadhatnak benne mozzanatok, amelyek sokkal „objektívebbek” annál, semhogy szubjektív Énje felelősséget viselhetne értük.

Egy évvel később, 1956-ban, kitört a magyar forradalom. Az ország egyetlen pillanatra szubjektívüvé vált. A szovjet tankok azonban hamarosan helyreállították az objektivitást.

Ha úgy tűnne, hogy ironizálok, kérem, fontolják meg, hogy mivé lett a huszadik században a nyelv, hogy mivé lettek a szavak. Valószínűnek tartom, hogy korunk íróinak első és legmeggrázóbb felfedezése, hogy a nyelv, ahogyan az, mintegy valami időszámításunk előtti kultúra korszakából ránk maradt, egyszerűen alkalmatlan a valóságos folyamatok, a valaha egyértelmű fogalmak megjelenítésére. Gondoljanak Kafkára, gondoljanak Orwellre, akiknek a kezén egyszerűen elolvad a régi nyelv, mintha tűzben forgatnák, hogy azután megmutassák hamuját, amelyben új és addig ismeretlen ábrák jelennek meg.

De szeretnék visszatérni szigorú magánügyemre, az írásra. Van itt néhány kérdés, amelyet az ember, az én helyzetemben, föl sem tesz magának. Jean Paul Sartre például egész kis könyvecskét szentel a kérdésnek, hogy: „kinek írunk?” Érdekes kérdés ez, de lehet veszedelmes is, és én mindenestre hálás vagyok a sorsnak, hogy sohasem kellett gondolkodnom rajta. Nézzük csak, mi-
ben is áll a veszedelme. Ha például kiszemelünk egy társadalmi osztályt, amelyet nemcsak gyönyörködtetni, de befolyásolni is szeretnénk, akkor mindenek előtt szemügyre vesszük a saját stílusunkat, hogy vajon alkalmas eszköz-e az ilyen hatás gyakorlására. Az írók hamar elfogják a kételyek: a baj az, hogy mindenképpen azzal lesz elfoglalva, hogy önmagát figyelje. Meg aztán honnan is tudhatná, hogy közönségének valójában mi a kívánsága, hogy mi tetszik neki? Végeredményben nem kérdezhet meg minden egyes embert. Különben hiába is tenné. Csakis abból indulhat ki, hogy ő milyennek képzelte ezt a bizonyos közönséget, hogy ő miféle igényeket tulajdonít neki, hogy őrá mi gyakorolná azt a hatást, amelyet ő szeretne elérni. Kinek ír tehát az író? A válasz nyilvánvaló: önmagának.

Én legalább elmondhatom, hogy minden kerülőút nélkül jutottam el ehhez a válaszhoz. Igaz, egyszerűbb volt a dolgom: közönségem nem volt, és befolyásolni sem akartam senkit. Nem célszerűségből kezdtem írni, és amit írtam, senkinek sem szólt. Ha írásomnak volt valami megfogalmazható célja, akkor ez a tárgyhoz való formai és nyelvi hűségből állt, semmi másból. Fontos volt ezt tisztázni az államilag irányított meg az úgynevezett elkötelezett irodalom nevetségés, de szomorú korszakában.

Már nehezebben válaszolnék a joggal, és nem minden kétely nélkül föltett kérdésre, hogy miért írunk. Nekem ebben is szerencsém volt, mert föl sem merült, hogy ebben a kérdésben választanom lehetne. Ezt az eseményt különben híven leírtam *A kudarc* című regényemben. Egy hivatali épület elhagyott folyosóján álltam, s mindössze annyi történt, hogy a keresztfolyosó irányából kongó lépteket hallottam. Valami különös izgalom vett rajtam erőt, mert a léptek felém közeledtek, s noha csak egyetlen, láthatatlan személytől származtak, hirtelen úgy éreztem, mintha százazrek lépteit hallanám. Mintha egy menet közeledne, dübörgő léptekkel, s egyszerre felfogtam ennek a menetnek, ezeknek a lépteknek a vonzerejét. Itt, ezen a folyosón egyetlen perc

alatt megértettem az önfeladás mámorát, a tömegbe való belevezetés részeg gyönyörét, azt, amit Nietzsche – igaz, más összefüggésben, de mégiscsak idevágóan – a dionüszoszi élménynek nevez. Szinte valami fizikai erő tolt és húzott a sorok közé, úgy éreztem, a falnak kell támaszkodnom, s ott meglapulnom, nehogy engedjek e csábító vonzásnak.

Úgy számolok be erről az intenzív pillanatról, ahogyan átéltem; mintha forrása, ahonnan látomásszerűen előtört, valahol kívülem lenne, s nem énbennem. Minden művész ismeri az ilyen pillanatokat. Egykor váratlan inspirációnak nevezték őket. De amit én átéltem, mégsem sorolnám a művészi természetű élmények közé. Inkább egzisztenciális föleszmélésnek nevezném. Nem a művészetemet adta a kezembe, amelynek eszközeit még sokáig kellett keresgélnem, hanem az életemet, amelyet már-már elveszítettem. A magányról szólt, a nehezebb életről, arról, amiről kezdetben beszéltem: kilépni a kábító menetből, a történelemből, amely személytelessé és sorstalanná tesz. Rémülten ismertem föl, hogy egy évtizeddel azután, hogy a náci koncentrációs táborokból hazatértem, s úgyszólván fél lábbal még a sztálini terror szörnyű igézetében, az egészből máris csupán valami zavaros benyomás és néhány anekdota maradt meg bennem. Mintha nem is velem történt volna, ahogyan mondani szokás.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen látomásszerű pillanatoknak megvan a maguk hosszú előzménye, amit Siegmund Freud talán valamely traumatikus élmény elfojtásából vezetne le. Ki tudja, nem volna-e igaza. Mivel magam is inkább hajlok a racionalitásra, s távol áll tőlem mindenféle miszticizmus vagy rajongás: ha látomásról beszélek, akkor ezen nyilván mégiscsak valami realitást kell értenem, ami a természetfölötti formáját öltötte; egy bennem érlelődő gondolat hirtelen, mondhatni forradalmi megnyilatkozását, valamit, amit az ősi „heuréka!” kiáltás fejez ki. „Megvan!” De mi volt meg?

Egyszer azt mondtam, hogy az úgynevezett szocializmus ugyanazt jelentette nekem, amit Marcel Proustnak a teájába mártott Madeleine-ostya jelentett, amely egyszerre feltámasztotta benne az elmúlt idők ízeit. Elsősorban nyelvi megfontolások alapján, az 1956-os forradalom leverése után úgy döntöttem, hogy Magyarországon maradok. Ezúttal tehát nem gyerekként, hanem felnőtt fejjel figyelhettem meg, hogyan működik egy diktatúra. Láttam, hogyan tagadtatják meg egy néppel az eszményeit, láttam az alkalmazkodás kezdeti, óvatos taglejtéseit, megértettem, hogy a remény a gonosz instrumentuma, s hogy a kanti kategorikus imperatívusz, az etikum, az önfenntartás hajlékony szolgálóleánya csupán.

El lehet-e képzelni nagyobb szabadságot, mint amelyben az író egy viszonylag korlátozott, mondhatni fáradt, sőt dekadens diktatúrában részesül? A hatvanas években a magyar diktatúra eljutott a konszolidációnak abba az állapotába, amely szinte társadalmi konszenzusnak volt nevezhető, s amit a nyugati világ később, derűs elnézéssel, „gulyáskommunizmusnak” becézett: úgy tűnt, mintha a kezdeti nehezeltetés után a magyar kommunizmus egyszerűen a Nyugat kedvenc kommunizmusává változott volna. Ennek a konszenzusnak a mocsármélyén az ember vagy végleg feladta a küzdelmet, vagy rátalált a kacsaringós ösvényekre, amelyek a belső szabadságához elvezették. Az író rezsije

olcsó, mestersége gyakorlásához elég a papír meg a ceruza. Az undor, a depresszió, amire reggelente felébredtem, rögtön bevezetett a világba, amelyet ábrázolni kívántam. Fel kellett ismernem, hogy a totalitarizmus logikáját nyögő embert egy másik totalitarizmusban ábrázolom, s ez kétségkívül szuggesztív médiává tette a nyelvet, amelyen a regényemet írtam. Teljes őszinteséggel felmérve akkori helyzetemet, nem tudom, hogy Nyugaton, egy szabad társadalomban, képes lettem volna-e megírni ugyanazt a regényt, amelyet ma a Sorstalanság címen ismer a világ és a Svéd Akadémia legmagasabb elismerésében részesül.

Nem, bizonyára másra törekedtem volna. Nem mondom, hogy nem az igazságra, de talán egy másféle igazságra. A könyvek és az eszmék szabad piacán talán én magam is valami csillogóbb regényformán törtem volna a fejemet: például széttördelhettem volna a regényidőt, hogy csakis a hatásos jeleneteket beszéljem el. Csakhogy az én regényhősöm a koncentrációs táborokban nem a maga idejét éli, hiszen sem idejének, sem nyelvének, sem személyiségének nincs birtokában. Nem emlékezik, hanem létezik. Így hát a linearitás szürke csapdájában kellett sínylődni szegénynek, s nem szabadulhatott a kínos részletektől. Tragikus nagy pillanatok látványos sorozata helyett az *egészet* kellett átélnie, ami nyomasztó és kevés változatossággal szolgál, akárcsak az élet.

Vizsont megdöbbenő tanulságokhoz vezetett. A linearitás megkövetelte az előállt helyzetek teljes kitöltését. Nem tette lehetővé, hogy, mondjuk, húsz percnyi időt elegánsan átugorjak, csupán, mert ez a húsz perc ismeretlen és riasztó fekete gödörként tátongott előttem, akár egy tömegsír. Arról a húsz percről beszélek, amely a birkenauai megsemmisítő tábor vasúti rámpáján telt el, amíg a szerelvényből kiszállt emberek a szelektálást végző tiszt elé értek. Én magam nagyjából emlékeztem erre a húsz percre, de a regény megkövetelte tőlem, hogy ne higgyek az emlékezetemnek. De akárhány túlélő beszámolóját, vallomását, visszaemlékezését elolvastam, csaknem mind megegyezett abban, hogy igen gyorsan és átláthatatlanul zajlott minden: a vagonok ajtaját feltépték, ordítózást és kutyaugatást hallottak, a férfiakat és a nőket elszakították egymástól, vad kavargás közepette egy tiszt elé értek, aki futó pillanattal szemügyre vette őket, kinyújtott karjával mutatott valamit, majd hamarosan fegyenc öltözékben találták magukat.

Én erre a húsz percre másképpen emlékeztem. Hiteles források után kutatva, először Tadeusz Borowski tiszta, önkínzóan kegyetlen elbeszéléseit, köztük a „Hölgyeim és uraim, parancsoljanak a gázba fáradni” címűt olvastam el. Később kezembe került a fénykép-sorozat, amelyet egy SS-katona készített a birkenauai rámpára érkező emberszállítmányokról, s amelyet amerikai katonák találtak meg a már felszabadított Dachau-i tábor egykori SS-kaszárnyájában. Megdöbbenve néztem ezeket a képeket. Szép, mosolygó női arcok, értelmes szemű fiatal emberek, teli jó szándékkal, a közreműködés készségével. Most már megértettem, miért és hogyan mosódhatott el bennük a tétlenségnek és a tehetetlenségnek e megszegyenítő húsz perce. S ha arra gondoltam, hogy mindez ugyanígy ismétlődött, naponta, hetente, havonta, évek hosszú során át, bepillantást nyertem a rettenet technikájába, megtudtam, hogyan lehetséges az ember élete ellen fordítani magát az emberi természetet.

Így haladtam, lépésről lépésre, a megismerések lineáris útján; ha úgy tetszik, ez volt az én heurisztikai módszerem. Hamar beláttam, hogy engem korántsem az érdekel, hogy kinek írok, és az sem, hogy miért írok. Egyetlen kérdés érdekel csupán: hogy mi dolgom még egyáltalán az irodalommal. Mert az világos volt, hogy az irodalomtól és azoktól az eszményektől, attól a szellemtől, amely az irodalom fogalmához fűződik, átléphetetlen határvonal választ el, s e határvonalnak – mint oly sok minden másnak is – Auschwitz a neve. Ha Auschwitzról írunk, tudnunk kell, hogy Auschwitz – egy bizonyos értelemben legalábbis – felfüggesztette az irodalmat. Auschwitzról csak fekete regényt lehet írni, tisztesség ne essék, szólván: folytatásos ponyvaregényt, amely Auschwitzban kezdődik, és mind a mai napig tart. Amivel azt akarom mondani, hogy Auschwitz óta semmi sem történt, ami Auschwitzot visszavonta, ami Auschwitzot megcáfolta volna. A Holocaust az én írásaimban sosem tudott múlt időben megjelenni.

Azt szokták mondani rólam – s ezt hol dicséretnek, hol gáncsoskodásnak szánják –, hogy egyetlen téma: a Holocaust írója vagyok. Semmi kifogásom, bizonyos megszorításokkal miért is ne fogadnám el e számomra kijelölt helyet a könyvtárak erre szolgáló polcán? Hiszen melyik író nem a Holocaust írója ma? Úgy értem, hogy nem kell közvetlen témául választani a Holocaustot ahhoz, hogy felfigyeljünk a megtörtétt hangra, amely Európa modern művészetét évtizedek óta uralja. Tovább megyek: nem is ismerek jó, hiteles művészetet, amelyen ne érződne e törés, mintha egy lidércnyomásos éjszaka után az ember megverten és tanácstalanul nézne szét a világban. A Holocaustnak elnevezett kérdéskört én sohasem próbáltam holmi németek és zsidók közti feloldhatatlan konfliktusnak tekinteni; sohasem hittem, hogy a zsidó szenvedéstörténet legújabb fejezete, amely logikusan követi a korábbi próbatételeket; sohasem láttam az úgynevezett történelem egyszeri kisiklásának, a korábbiaknál nagyobb szabású pogromnak, a zsidó állam létrejötte előfeltételének. A Holocaustban én az emberi állapotot ismertem fel, a nagy kaland végállomását, ahová kétezzer éves etikai és morális kultúrája után az európai ember eljutott.

Most már csak azon kell gondolkodni, hogyan léphetünk innen tovább. Auschwitz problémája nem az, hogy, úgymond, záróvonalat húzzunk-e alá, vagy sem; hogy megőrizzük-e emlékét, vagy hogy elsüllyesszük a történelem megfelelő fiókjába; hogy emlékművet emeljünk-e a meggyilkolt millióknak, s hogy ez az emlékmű milyen is legyen. Auschwitz igazi problémája az, hogy *megtörtént*, és ezen a tényen a legjobb, de a leggonoszabb akarattal sem változtathatunk. E súlyos helyzetnek talán a magyar katolikus költő, Pilinszky János adta a legpontosabb nevet, amikor „botránynak” nevezte; s ezen nyilvánvalóan azt értette, hogy Auschwitz a keresztény kultúrkörben esett meg, s így a metafizikai szellem számára kiheverhetetlen.

Régi jóslatok szólnak arról, hogy meghalt az Isten. Kétségkívül, Auschwitz után magunkra maradtunk. Értékeinket magunknak kell megteremtelnünk, napról napra, s azzal a kitartó, ám láthatatlan etikai munkálkodással, amely ezeket az értékeket végül a napvilágra hozza, s talán új európai kultúrává avatja majd. A díjat, amellyel a Svéd Akadémia éppen az én művemét látta helyes-

nek megtisztelni, úgy tekintem, hogy Európának ismét szüksége van a tapasztalatra, amelyre Auschwitz, a Holocaust tanúi kénytelenek voltak szert tenni. Az én szememben ez, engedjék kijelentennem, bátorságra, sőt, bizonyos értelemben eltökéltségre vall; mert hiszen azt kívánták, hogy megjelenjek itt, holtot sejtieniük kellett, hogy mit fognak tőlem hallani. De hát ami az Endlösung és a „koncentrációs univerzum” révén megnyilatkozott, nem érhető félre, s a túlélés, a teremtőerők megőrzésének egyetlen lehetősége, ha e nullpontot felismerjük. Miért ne lehetne termékeny e tisztánlátás? A nagy felismerések mélyén, még ha meghaladhatatlan tragédiákon alapulnak is, mindig ott rejlik a legnagyobb európai érték, a szabadság mozzanata, amely valami többlettel, valami gazdagsággal árasztja el életünket, ráébredtve létezésünk való tényére és az érte való felelősségünkre.

Külön öröm számomra, hogy ezeket a gondolatokat az anyanyelvemen, magyarul mondhatom el. Budapesten születtem, egy zsidó családban, amelynek anyai ága az erdélyi Kolozsvárról, az apai pedig a Balaton-vidék délnyugati sarkából származik. Nagyszüleim még gyertyát gyújtottak a Sabbat beálltakor, péntek este, de nevüket már magyarosították, és természetes volt számukra, hogy a zsidóságot a vallásuknak, a hazájuknak pedig Magyarországot tekintsék. Anyai nagyszüleim a Holocaustban lelték halálukat, apai nagyszüleimet a Rákosi-féle kommunista hatalom pusztította el, amikor a zsidó aggodalmak házáat Budapestről az ország északi határvidékére kitelepítették. Úgy érzem, hogy e rövid családörténet mintegy magában foglalja és szimbolizálja az ország legújabb kori szenvedéstörténetét. Engem mindez arra tanít, hogy a gyászban nemcsak keserűség, de rendkívüli erkölcsi tartalék is rejlik. Zsidónak lenni: szerintem ez ma újra elsősorban erkölcsi feladat. Ha a Holocaust mára kultúrát teremtett – mint ahogy ez tagadhatatlanul megtörtént –, célja csakis az lehet, hogy a jóvátehetetlen realitás a szellem útján megszüljön a jóvátételt: a katarzist. Ez a vágyam inspirált mindent, amit valaha is létrehoztam.

Bár lassan kifogyok a szóból, őszintén bevallom, hogy még mindig nem találtam meg a megnyugtató egyensúlyt az életem, a művem és a Nobel-díj között. Egyelőre csak mélységes hálát érzek – hálát a szeretetért, amely megmentett és ma is életben tart. De lássuk be, hogy ebben az alig követhető pályafutásban, ebben a, ha szabad így mondanom, „karrierben” – az enyémekben – van valami felkavaró, valami abszurd; valami, amit alig lehet végiggondolni anélkül, hogy az embert el ne fogja a földöntúli rendben, a gondviselésben, a metafizikai igazságtételben való hit kísértése: vagyis anélkül, hogy az ember az önáltatás csapdájába ne lépne, s így zátonyra ne futna, tönkre ne menne, el ne veszítené mélységes és gyötrelmes kapcsolatát a milliósokkal, akik elpusztultak, és sohasem ismerhették meg az irgalmat. Nem olyan egyszerű kivételnek lenni; s ha már kivételnek szánt bennünket a sors, meg kell békélni a véletlenek abszurd rendjével, amely a kivégzőosztagok szeszélyével uralkodik embertelen hatalmaknak és szörnyű diktatúráknak kitett életünkön.

Mégis, mialatt erre a beszédre készültem, történt valami egészen különös dolog, ami némely tekintetben mégiscsak helyreállította a nyugalmamat. Egy napon nagy, barna borítékot kézbesített a posta. A buchenwaldi emlékhely igazgatója, doktor Volkhard Knigge küldte. A szívélyes szerencsekívánataimhoz

egy kisebb borítékot mellékel. Előre megírta, mit tartalmaz, hogy ha esetleg nincs erőm hozzá, ne kelljen szembesülnöm vele. A borítékban ugyanis az 1945. február 18-i fogolyállományról készült eredeti napi jelentés másolatát találtam. Az „Abgänge”, azaz a „fogyadék” rovatban a hatvannégy ezer kilencszázhuszonegyes fogoly, Kertész Imre, 1927-es születésű, zsidó, gyári munkás haláláról értesültem. A két hamis adat: a születési évemé meg a foglalkozásomé úgy került oda, hogy amikor a buchenwaldi koncentrációs tábor adminisztrációjába felvettek, két évvel idősebbnek mondtam magam, nehogy a gyerekek közé soroljanak, s inkább gyári munkásnak, mint diáknak, hogy hasznavehetőbbnek mutakozzam.

Egyszer meghaltam már tehát, azért, hogy élnem lehessen – s talán ez az én igaz történetem. Ha így van, akkor e gyermekhalálból született művet a sok millió halottnak ajánlom, s mindazoknak, akik e halottakra még emlékeznek. De, mert végeredményben irodalomról van szó, olyan irodalomról, amely az Önök Akadémiájának indoklása szerint tanúságtétel is egyben, talán a jövőnek is hasznára válhat, sőt, szívem szerint azt mondanám: a jövőt szolgálja majd. Mert úgy érzem, hogy amikor Auschwitz traumatikus hatásán gondolkodom, ezzel a mai ember vitalitásának és kreativitásának az alapkérdéséhez jutok el; s Auschwitzon gondolkodva így, talán paradox módon, de inkább a jövőn, semmint a múlton gondolkodom.